

Н.В. Янчук,  
старший викладач  
(Житомирський педуніверситет)

## АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДАХ

*У статті розглядаються актуальні проблеми викладання сучасної української літературної мови на матеріалі вивчення розділів "Лексикологія" і "Фразеологія" у контексті реалізації функціонально-комунікативного підходу до вивчення мови.*

Перед учителем-словесником сьогодні стоїть завдання не просто дати учням певні знання з української мови, а виховати мовну особистість, здатну досконало володіти усіма мовними засобами в різних мовленнєвих ситуаціях. А це висуває нові вимоги до фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника, який повинен не лише здобути необхідні лінгвістичні знання, а й навчитися бездоганно володіти ними у власному мовленні, що послужить, передусім, умовою формування мовлення учнів. Фахова підготовка майбутнього вчителя-словесника здійснюється у процесі викладання всіх лінгвістичних дисциплін, але курс сучасної української літературної мови в цьому процесі займає особливе місце.

Досліджувана нами проблема є невід'ємною складовою методики викладання сучасної української літературної мови у вищих навчальних педагогічних закладах і якнайтісніше пов'язана з викладанням основних лінгвістичних дисциплін, а отже, й має безпосереднє практичне спрямування. Тому метою нашого дослідження є аналіз стану викладання сучасної української літературної мови (на матеріалі вивчення лексикології і фразеології) і визначення актуальних проблем, що постають у вузівській методиці, а також шляхів їх розв'язання.

Проблема викладання рідної мови в початковій і середній школі постійно знаходиться в центрі уваги українських лінгводидактів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Л. Варзацька, А. Медушевський, В. Мельничайко, Л. Скуратівський, Т. Хорошківська, Г. Шелехова та ін.); із проблем вузівської методики викладання української мови дослідження хоча і проводяться, але значно менше, і коло досліджуваних проблем досить-таки обмежене: найчастіше дослідження стосуються проблеми розвитку мовної особистості взагалі, формування культури мовлення майбутніх учителів-словесників і вчителів початкових класів, їх мовленнєвої компетенції (О. Біляєв, В. Каліш, К. Климова, Л. Паламар, В. Пасинюк, В. Усатий та ін.). Останнім часом активізувалася робота з розробки нових програм для вищої школи, зокрема з методики навчання української мови (Т. Донченко, С. Караман, Т. Коршун, В. Мельничайко, М. Пентилук та ін.). Крім того, різні аспекти проблеми викладання української мови у вищій школі є об'єктом уваги лінгвістів та лінгводидактів, про що свідчать публікації останніх років у журналах "Українська мова і література в школі," "Дивослово," "Рідні джерела," "Початкова школа" тощо (Л. Мацько, Н. Остапенко, Л. Паламар, Т. Симоненко, Н. Тоцька, О. Штонь та ін.).

Місце рідної мови в житті кожної людини незаперечне, адже "рідна мова – найважливіший засіб не тільки спілкування, а й мислення, здобуття знань, саморозвитку й самовираження людини. Чим досконаліше людина володіє мовою рідного народу й рідної землі, тим краще вона засвоює готові знання, точніше мислить, повніше реалізує свій інтелектуальний потенціал, швидше налагоджує стосунки з іншими людьми" [1: 3]. Саме вивчення рідної мови покликане "забезпечити всебічний інтелектуальний розвиток дітей, сприяти справі виховання високоморальних і високоосвічених громадян – патріотів України. Щоб успішно реалізувати їх, учитель української мови повинен у центрі своєї уваги постійно тримати три основні напрями роботи: розвиток мислення учнів, збагачення їхнього словника і розвиток зв'язного мовлення" [1: 4]. Від того, наскільки дитина опанує рідну мову, залежатиме вся її подальша навчальна діяльність, що, в свою чергу, залежить від розвитку мислення. "Розвиток мислення – це найкраща підготовка дітей до життя. У сучасному вкрай динамічному й складному світі для діяльності людини важлива не стільки сума знань..., скільки вміння здобувати знання та відповідно користуватися ними, тобто вичленовувати й аналізувати явища, помічати в них суттєве, робити правильні висновки й приймати своєчасні виважені рішення" [1: 4]. Тому дуже важливо, щоб майбутні вчителі засвоїли для себе, що мало лише вивчити відповідний лінгвістичний (і не тільки лінгвістичний) матеріал, треба навчитися вивчене застосовувати на практиці, зокрема, що стосується мови, – й для забезпечення потреб спілкування на всіх рівнях, що неможливе без проведення постійної роботи, спрямованої на збагачення словника й розвиток зв'язного мовлення; ці напрями роботи існують у діалектичній єдності: розвиток мислення й зв'язного мовлення безпосередньо залежать від словникового запасу і навпаки. Передумовою збагачення словника дитини, а отже, й подальшого розвитку зв'язного мовлення й мислення, є мова вчителя, "який, розповідаючи про щось чи ілюструючи певні теоретичні положення, має вводити в обіг і маловідомі та невідомі для дітей слова української мови" [1: 6].

Саме курс сучасної української літературної мови покликаний "забезпечити фахову підготовку з сучасної української літературної мови, допомогти студентам практично оволодіти її літературними нормами, сформувати в них міцні навички культури писемного й усного мовлення" [2:1], тобто підготувати їх до викладання української мови в загальноосвітніх школах згідно з сучасними вимогами до мовної освіти школярів.

Вивчення кожного з розділів курсу сучасної української літературної мови необхідно максимально наблизити до потреб школи, враховуючи останні досягнення лінгвістичної та методичної науки: вивчення мови повинно ґрунтуватися на останніх досягненнях лінгвістики тексту, адже лише в тексті можна простежити взаємозв'язки, які виникають між одиницями різних мовних рівнів, а це, у свою чергу, сприяє розвитку мислення школярів. Недаремно роботу з системного вивчення мови учнями починають саме з вивчення поняття тексту і його складових. Засвоєння теоретичних засад поняття тексту є необхідною передумовою успішної реалізації завдань, що стоять перед учителем-словесником, але, на жаль, далеко не всім аспектам теоретичного

обґрунтування тексту приділяється достатня увага у вузівському курсі сучасної української літературної мови, що визначається чинною програмою.

Формування вчителя, здатного творчо і плідно працювати в умовах сучасної школи, можливе лише за наявності якісно нових вимог до фахової підготовки майбутнього вчителя, що може бути забезпечено лише за умови перегляду діючих програм із лінгвістичних дисциплін і перш за все з сучасної української літературної мови як основної навчальної дисципліни, яка повинна орієнтувати вчителя на забезпечення єдності мовної освіти і мовленнєвого розвитку учнів. Зміни повинні стосуватися всіх розділів програми з сучасної української літературної мови, нас же у дослідженні найбільше цікавить специфіка викладання лексикології й фразеології. Ми не хочемо ніякою мірою применшити роль інших розділів курсу рідної мови, але, на нашу думку, саме вивчення лексики і фразеології рідної мови повинне закласти фундамент мовної освіти особистості, адже досконале володіння лексико-фразеологічними одиницями рідної мови забезпечує, в першу чергу, функціонування мови як основного засобу спілкування.

Обсяг теоретичних відомостей з лексикології і фразеології, як, до речі, і відповідних практичних умінь і навичок, викладено у програмі з сучасної української літературної мови [3], яка є застарілою, адже не відповідає сучасним вимогам до фахової підготовки майбутніх учителів-словесників: вона орієнтована на системне вивчення лінгвістичного матеріалу, але не задовольняє сучасних вимог щодо формування відповідних умінь і навичок володіння цим матеріалом для забезпечення потреб спілкування на всіх рівнях. Аналіз запропонованої програми показав, що спостерігається значний розрив між шкільним і вузівським курсами української мови, хоча "до важливих аспектів викладання курсу "Сучасна українська літературна мова" належить постійна увага до питань, пов'язаних з висвітленням відповідних мовних явищ у шкільному курсі мови, постійна орієнтація студентів на професійне застосування знань" [3:1]. Але з часу виходу аналізованої програми у методиці викладання рідної мови в школі, як уже зазначалося, відбулися значні зміни.

Якщо у шкільному курсі рідної мови лексика і фразеологія розглядаються як один розділ, то у вузівському курсі сучасної української літературної мови ці два розділи не об'єднуються в один, хоча в процесі їх вивчення і встановлюються певні зв'язки та проводяться відповідні паралелі. Таке розмежування цих розділів пояснюється тим, що одиниці лексикології належать до лексико-семантичного рівня мови, фразеологія ж і її одиниця – фразеологізм – займають окреме, проміжне, місце у мовній ієрархії.

Вивченню розділів "Лексикологія" і "Фразеологія" передують з'ясування основних понять про лексичну і фразеологічну системи та основні принципи виділення лексико-семантичних і фразеолого-семантичних груп, хоча слід зазначити, що названі поняття для студентів філологічного факультету не нові: з поняттям "лексико-семантичної системи" й основними лексико-семантичними категоріями та фразеологічними групами вони знайомляться ще в ході вивчення відповідних тем зі вступу до мовознавства. Дуже важливо, щоб студенти усвідомили, що слова у мові існують не ізольовано, а у певних взаємовідносинах одне з одним, утворюючи при цьому відносно стійке єдине ціле, що можливе лише за умови існування певних відношень – парадигматичних і синтагматичних. Саме розуміння студентами цих відношень і повинне сприяти усвідомленню ними місця й ролі слова не лише як одиниці лексико-семантичної системи, а й у мовній ієрархії взагалі. Адже не можна вивчати слово як одиницю лексико-семантичної системи, як, до речі, і фразеологізм як одиницю фразеологічної системи, ізольовано від інших одиниць мовної ієрархії. Саме лексика відображає системні відношення, які існують в об'єктивному світі. Завдяки змінам у суспільстві відбуваються і зміни у лексико-семантичній системі: для позначення нових реалій і понять не лише з'являються нові слова, а й уже існуючі набувають нових значень. Усе це і сприяє забезпеченню комунікативних потреб суспільства. Тому необхідно, щоб студенти усвідомили, що лексику і фразеологію сучасної української літературної мови, як і будь-якої іншої мови, не можна вивчати відірвано від конкретного народу і його історії. Діюча ж програма з сучасної української літературної мови не передбачає вивчення лексико-фразеологічних одиниць у таких взаємозв'язках, що пояснюється пануючими на час її виходу тенденціями вивчення цих одиниць, і не задовольняє достатньою мірою сучасних потреб фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника сучасної школи. Адже розуміння суті взаємозв'язків одиниць лексико-семантичного рівня необхідно для усвідомлення їх комунікативної ролі і функціонального призначення, бо слово, як одиниця лексико-семантичного рівня, служить для побудови одиниць вищого рівня, синтаксичного, – словосполучень і речень, причому речення уже виконує комунікативну функцію. Отже, основною функцією слова є номінативна, але в складі речення воно служить для забезпечення потреб спілкування.

Теоретичні відомості з лексикології передбачають, передусім, з'ясування таких понять, як слово, поняття і лексема; типи лексичних значень слів в українській мові тощо. Щодо функцій слова, то основна увага зосереджується лише на номінативній функції, і тому інші його функції залишаються поза увагою, не говорячи вже про те, що майбутні вчителі-словесники повинні чітко розмежовувати функції слова у мові й мовленні (чинними програмами це не передбачено).

Програма передбачає вивчення основних лексико-семантичних категорій: омонімів, паронімів, синонімів, антонімів; їх глибоке теоретичне осмислення, різновиди. Щодо функцій названих лексико-семантичних одиниць, то автори програми обмежуються лише вивченням їх стилістичної ролі, не зосереджуючи увагу на виконуваних ними функціях, без чого неможливе їх повноцінне використання у мові і, що особливо важливо, у мовленні. Адже тільки усвідомлення їх функціональної ролі покликане сприяти виробленню в студентів умінь і навичок доречного, точного, правильного, комунікативно виправданого їх уживання у власному мовленні.

Стосовно вивчення фразеологізму, то поряд із основними типами фразеологізмів студенти повинні засвоїти співвідношення між лексичним значенням слова і значенням фразеологізму (співвідношення між словом і фразеологізмом вони повинні засвоїти ще зі вступу до мовознавства, хоча чинні програми цієї проблеми не виділяють). Тільки усвідомлення студентами спільних і відмінних ознак фразеологізму і слова допоможе їм зрозуміти специфіку їх функціонування у мовленні, а відповідно – і функції, виконувані фразеологізмами як у мові,

так і в мовленні. Розуміння студентами природи лексико-граматичних змін фразеологічних одиниць: "скорочення лексичного складу, заміна одного компонента іншим, розширення та звуження обсягу значень, зміна ступеня семантичної єдності компонентів"[3: 8] – сприяє глибшому сприйняттю суті фразеологічних одиниць як одиниць мовленнєвого акту. Відомості про багатозначність фразеологізмів і про системні відношення у фразеології, зокрема про явища синонімії та антонімії, подаються тільки в контексті вивчення слова, що дозволяє студентам провести певні паралелі стосовно специфіки функціонування слова і фразеологізму і виконуваних ними функцій. Але знову ж таки щодо функціонального призначення фразеологізмів, то автори програми обмежуються лише "використанням фразеологізмів у різних стилях"[3: 8]. На нашу думку, щоб краще зрозуміти специфіку функціонування фразеологізмів, необхідно чітко усвідомити функції фразеологізмів у мові й мовленні.

Але діюча програма з сучасної української літературної мови не виділяє для детального вивчення таких загальних теоретичних проблем, як мова і мовлення та їх складових. Основні теоретичні засади цих проблем студенти засвоюють зі вступу до мовознавства: тут повинні бути закладені основи розмежування мови і мовлення, з'ясовуються поняття говоріння (власне мовленнєвий акт) і результату говоріння – тексту; тоді ж студенти знайомляться і з основними функціями мови, що в подальшому сприяє усвідомленню ними й основних функцій виучуваних мовних одиниць, але, на жаль, поза їх увагою в майбутньому, як нами уже зазначалося, залишаються функції цих же одиниць у мовленні. Хоча поряд з цим у програмі належне місце відведене тексту як складній формі організації мовлення [3: 18]. З одного боку, цілком закономірно, що тексту як складній формі синтаксичної організації мовлення відведено місце у структурі мовної освіти майбутнього вчителя-словесника аж у кінці курсу, після вивчення складного речення, але, на наш погляд, цілком доречно було б з основними ознаками тексту познайомити студентів ще на початкових етапах вивчення дисциплін лінгвістичного циклу, зокрема сучасної української літературної мови. Це сприяло б кращому усвідомленню ними мовних одиниць, їх ролі у мовленні, адже лише в тексті можна зрозуміти всі зв'язки, що існують між одиницями різних мовних рівнів, і специфіку їх функціонування. І звичайно ж це орієнтувало б студентів на постійну роботу з текстами, а не з окремими реченнями і тим більше – словами: вони б краще зрозуміли необхідність проведення такої роботи.

Вивчення лексикології і фразеології, як і інших розділів сучасної української літературної мови, базується на засвоєнні теоретичних знань і на виробленні відповідних умінь та навичок, що досягається, перш за все, використанням системи вправ, які "допомагають студентові разом з набуттям глибоких теоретичних знань виробляти міцні практичні уміння й навички аналізу мовних фактів і явищ, бачити й розуміти їхню специфіку як комунікативних одиниць мови, що служать безпосереднім засобом вираження мислення і волевиявлення людини" [2: 3]. Тому необхідно звернути особливу увагу на вимоги до практичних занять [3: 20 – 21]. Адже "головне завдання практичних занять – поглибити матеріал лекцій, **виробити у студентів** навички лінгвістичного аналізу, **уміння застосовувати набуті знання на практиці**"[3: 2] (виділено нами – Н.Я.). "Практичні заняття слід пов'язувати з потребами викладання шкільного курсу української мови. Студенти, виконуючи різноманітні завдання, повинні глибоко вивчати шкільні підручники, звертати особливу увагу на складні для учнів теми; доцільним є виконання в аудиторії чи вдома найбільш складних вправ із шкільного підручника"[3: 2].

До тем "Лексикологія" і "Фразеологія," як і до інших тем курсу, пропонуються вправи на закріплення вже вивченого матеріалу, зокрема про слово і його значення, лексико-семантичні категорії, про фразеологізм і його значення, типи фразеологізмів тощо. Таку роботу пропонують проводити переважно на матеріалі текстів або окремих речень, адже лише так можна зрозуміти значення слів і фразеологічних одиниць, але програма не ставить за мету з'ясування функцій слів, фразеологізмів, окремих лексико-семантичних категорій (омонімів, синонімів, антонімів, паронімів) у мові й мовленні, хоча теоретична частина, як ми уже зазначали, передбачає з'ясування, як використовуються названі одиниці у різних стилях мови, але це дуже обмежений підхід: нас цікавить не лише їх стилістична роль у текстах, а специфіка функціонування у мовленні взагалі. Крім того, студентам, наприклад, пропонують під час вивчення синонімів поряд із іншими видами роботи добирати речення із словами-синонімами різних типів; на нашу думку, більш доречно було б показати специфіку вживання синонімів, як і слів одного синонімічного ряду, не в окремому реченні (ще й виписаному з книжки), а у самостійно складеному тексті (бажано проводити роботу з текстами різних функціональних стилів). Те ж саме стосується і складання речень з фразеологізмами різних типів: існуючий підхід є досить-таки обмежений (практика роботи показує, що найчастіше студенти складають дуже примітивні речення), краще було б складати зв'язні тексти заданої тематики.

Отже, спостереження над досвідом роботи щодо вивчення курсу сучасної української літературної мови (на матеріалі лексикології і фразеології) засвідчило, що у практиці роботи спостерігається значний розрив між вимогами до мовної підготовки учнів середньої школи і до фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника, що зумовлено, передусім, невідповідністю чинних програм. Програма для вищої школи є досить-таки застарілою і вимагає перегляду, адже вона передбачає вивчення мови лише на основі системно-описового підходу, а сучасність орієнтує нас на реалізацію функціонально-комунікативного підходу до вивчення мовних явищ, що, у свою чергу, і зумовлює необхідність формування умінь і навичок точного, правильного, доречного, комунікативно виправданого використання лексико-фразеологічних одиниць у власному мовленні. Адже тільки поєднання системно-описового і функціонально-комунікативного підходів може забезпечити якісно нову підготовку вчителя-словесника, який здатен плідно і творчо працювати в умовах сучасної школи. Сучасному вчителю мало просто засвоїти відповідні лексико-фразеологічні одиниці, йому передусім потрібно засвоїти специфіку їх використання у мовленні, а відповідно – і не лише самому навчитися використовувати їх у власному мовленні, а й навчити цьому учнів, чому якраз і покликана сприяти розроблена система роботи, спрямована на вивчення лексикології і фразеології, яка передбачає роботу не лише з окремими словами та фразеологізмами, а з готовими текстами, в яких ці одиниці функціонують.

Визначення актуальних проблем викладання сучасної української літературної мови у вищих навчальних педагогічних закладах підтверджує необхідність створення нової програми з сучасної української літературної мови для вищих навчальних закладів, орієнтованої на функціонально-комунікативний підхід до вивчення мовних явищ, а також експериментальної системи роботи, спрямованої на формування умінь і навичок володіння основними мовними одиницями у мовленні. Ефективність запропонованої роботи підтверджено у ході читання відповідних лінгвістичних дисциплін і спецкурсів на філологічному факультеті Житомирського державного педагогічного університету ім. І.Франка.

\*\*\*\*\*

1. Програми для загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5 – 11 класи. – К., 1998. – 45 с.
2. Богдан М.М., Власенко В.В., Конторчук Г.К. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: Навчально-методичний посібник. – Житомир, 2001. – 135 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Програма для студентів спеціальності 2102 "Українська мова і література" філологічних факультетів педагогічних інститутів УРСР / Уклад. А.О. Грищенко, П.С. Дудик. – К.:РНМК Міносвіти УРСР, 1988. – 36 с.

Матеріал надійшов до редакції 3.12.2003 р.

**Янчук Н.В. Актуальные проблемы преподавания современного украинского литературного языка в высших учебных педагогических заведениях.**

*В статье рассматриваются актуальные проблемы преподавания современного украинского литературного языка на материале изучения разделов "Лексикология" и "Фразеология" в контексте реализации функционально-коммуникативного подхода к изучению языка.*

**Yanchuk N.V. Urgent Problems of Teaching the Modern Ukrainian Literary Language in Higher Educational Pedagogical Establishments.**

*Urgent problems of teaching the modern Ukrainian literary language on the basis of chapters "Lexicology" and "Phraseology" learning material are observed in this article in the context of realization of the functional and communicative approach to learning languages.*